Časopis Národního muzea. Řada historická
Journal of the National Museum (Prague). Series Historia
185 • 1–2 • 2016 • (p. 5–16)

„Jsouc v těch písních mlynář (ne)jeden“ aneb obraz mlynáře v kramářských písních

Jaroslava Škudrnová

Abstract: Millers in songs, or The image of millers in cantastoria songs
The objective of this study is to present millers as a specific social group whose image was preserved in the lyrics of cantastoria songs. By studying a few dozen songs telling of millers, we managed to identify a number of basic narratives which show millers as wealthy and influential artisans, but above all as victims of heinous murderers and robbers who were enticed by their idea of the real, or at least perceived wealth of millers.

Key words: Mill – Miller – Cantastoria Songs

Contacts: PhDr. Jaroslava Škudrnová, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 / Katedra německého jazyka Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni, Veleslavínova 42, 306 14 Plzeň ; e-mail: neefeertiti@gmail.com

Malé, často až nenápadné stavení, jindy honosná budova s velkým hospodářským zázemím lákající pozornost širokého okolí, takový býval vodní mlýn stávající na drobných říčkách, potocích, velkých řekách i v blízkosti rybníků. Právě nezbytnost vodního zdroje odsoudila řadu mlýnů již ve středověku za městské hradby, a tak odlehlé mlýny od nepaměti lákaly pozornost nejednoho návštěvníka, který k nim zabloudil, ať už náhodou, či s pytlem obilí. Vodní mlýn, svým způsobem fascinující zařízení přeměňující obilné zrno na mouku za využití vodní energie, zcela jistě okouzloval naše předky stejně jako nás. Starý český mlýn byl zároveň důležitým místem setkávání, prostorem, kde se komunita místních, ať už vesničanů, či měšťanů, setkávala se světem za hranicemi svého sídla. Do mlýna totiž kromě mlečů přicházeli lidé z blízkého i dalekého okolí, především to byli sekerníci, mistři ostrého kovu a dřeva, nebo krajánci, potulní mlynáři nabízející své služby od mlýna k mlýnu. Ti bývali nejen výbornými řemeslníky, ale i obdivovanými vypravěči, kteří netrpělivé mleče při čekání na semletou mouku bavili všelijakými historkami. A tak lidé ve mlýně získávali nejen suroviny nezbytné pro obživu těla, ale i ducha. Není divu, že se mlýn a jeho osazenstvo stalo hlavním námětem mnoha pohádek, pověstí, báchorek a kramářských písní.

Také dnes je starý český mlýn[1] inspirací pro řadu prací odborných i popularizačních. Píší se dějiny mlýnů,[2] mlynářských rodin,[3] mapují se vodní provozy na daném území.[4] Zatímco však památkáři[5] a etnografové[6] mají v mlynářství celkem jasno, historikové v mlynářské historii stále tápou.[7] Chybí nám studie věnující se vývoji mlynářské technologie, právnímu vztahu mlynářů a jejich majitelů, praxi semílání mouky i postavení našich mlynářů. V českém historickém povědomí navíc převažují dva narativy, z nichž jeden má původ v moderních historiografických směrech. Historická antropologie a mikrohistorie totiž vypráví o mlynářích jako o bezectných kacířích pohybujících se na okraji společnosti.[8] Druhý narativ po-

1 V této práci chápejme starý český mlýn jako kulturní, nikoli technický fenomén. Přesto se bude povětšinou jednat o vodní, obilný mlýn se starým českým složením, případně o mlýn poloumělecký.

2 Z hlediska heuristiky možná poněkud náročnější, avšak metodologicky povětšinou uchopitelnější je příspěvek k dějinám mlynářství, v němž se autor zaměřuje na osudy jednoho konkrétního mlýna. Taková studie se zpravidla pohybuje na pomezí genealogického příspěvku, hospodářských dějin a stavebně-historického průzkumu. Jen výběrově uvádím Renata Nováková – Pavel Suchý, *Opatovický mlýn na Zlaté stoce,* Praha 2009; Natalie Belisová, *Osud má jméno Dolský mlýn*, Děčín 2012; Marcela Dubská, *Starohradský mlýn*, Listy starohradské kroniky 2 (2005), s. 69–71; Bohuslav Šimíček, *Lhotecký mlýn v historii*, in: Sborník muzea Blansko, Blansko 2014, s. 76–80 nebo Renata Nováková, *Příkopský mlýn na Zlaté stoce*, Praha 2010.

3 Základem takových prací jsou často dochované rodinné kroniky mlynářských rodů, které mnohdy sahají až do 19. století. Opět jen ilustrativně uvádím Martina Šmejkalová, *Mlýn jako právní a ekonomická jednotka na příkladu mlýna rodiny Veselých v Táboře*, České Budějovice 2008 (bakalářská práce); Alois Kleveta, *Čeněk Jokl a jeho rodina*, Vyškov 2012; Věra Smolová, *Mlýny a lidé města Příbramě hor stříbrných*, Hostivice 2014; Vladimír Šindelář, *Vzpomínky starého mlynáře*, Milevsko 2011; Michal Flegl, *Příběh mlynářského a lesnického rodu Dyků*, Praha 2007.

4 Asi nejrozšířenějším druhem jsou publikace zabývající se studiem mlýnů na konkrétním geograficky nebo historicky vymezeném území. Zřejmě nejznámější je několikadílná encyklopedie mlýnů Josef Klempera, *Vodní mlýny v Čechách I–IX*, Praha 2000–2005; dále pak například Zdeněk Procházka, *Domažlické mlýny, mlynáři a mlýnská strouha,* Domažlice 2015, Luděk Štěpán – Ivo Šulc, *Chrudimsko: mlýny a další zařízení na vodní pohon*, Chrudim 2013; Milada Cihlová, *Mlýny a mlynáři na Lomnici*, Kocelovice 2014 aj.

5 Za všechny vybírám zvláště důležitou studii Radima Urbánka: Radim Urbánek, *Vodní mlýny a posuzování jejich hodnot*, Zprávy památkové péče, 1 (2010), s. 23–30; dále pak Jarmila Hansová, *Zlatokorunský mlýn*, České Budějovice 2007 nebo Miroslav Kolka, *Technická zařízení na vodní pohon na Cvikovsku*, Liberec 2012. Podobně jako v předchozích případech i zde je produkce mnohem pestřejší, ovšem nevnímám jako nezbytně nutné podávat zde vyčerpávající přehled stávající literatury.

6 Zde si jistě zaslouží zmínit dvoudílná práce vznikající pod vedením Luďka Štěpána, jež je doposud nepřekonaným pohledem na vývoj českého mlynářství od nejstarších dob až po současnost. Magda Křivanová – Luděk Štěpán, *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách,* Praha 2000 a Luděk Štěpán et al., *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II.,* Praha 2008.

7 Prací, v nichž by se mlynářské problematice věnoval historik, je skutečně pomálu, zvláště pak v posledních letech. Za všechny zmíním především článek Eduarda Maura, který popsal stavbu mlýna na základě zajímavého účetního materiálu. Eduard Maur, *Stavba Klášterského mlýna ve Svaté Dobrotivé v letech 1701–1702,* Folia Historica Bohemica, 1 (2013), s. 151–177. Spíše přehledově se pak mlýnům věnují některá soubornější díla, jako například Václav Bůžek (ed.), *Světy posledních Rožmberků*, Praha 2011.

8 S tezí o bezectných mlynářích se setkáváme zvláště v pracích zabývajících se raněnovověkým mlynářstvím. Za zmínku stojí především dvě absolventské práce obhájené na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích. Zcela nekriticky Dülmenovy teze o tomto vnímání mlynářů (v českém překladu srv. in: Richard van Dülmen, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích*, Praha 2003) přebírá jak Jiří Čondl, *Kariéra a čest mlynářů na třeboňském panství v letech 1590–1740,* České Budějovice 2007 (bakalářská práce); tak Přemysl Vaněk, *Každodenní život mlynáře na panství Třeboň v letech 1675–1800*, České Budějovice 1997 (diplomová práce). Mlynáře jako bezectné uvádí v souvislosti s přechováváním osob na okraji společnosti Václav Bůžek (ed.), *Společnost českých zemí v raném novověku, Praha 2010, s. 154–155.* Podobně pak také TÝŽ, *Světy, s. 430 až 440.*

chází z moderních dějin, kdy bohatí, společensky aktivní majitelé průmyslových mlýnů byli považováni za nositele tradiční české kultury, pod vlivem národně-obrozeneckých snah se pak stali jakýmsi symbolem národního hrdiny.[9] Ani jeden z těchto extrémních pohledů však nelze přijmout bezezbytku, a rozhodneme-li se věnovat této problematice detailněji, zjistíme, že zpodobnit mlynáře na přelomu tradiční a moderní společnosti vyžaduje dlouhodobý, metodologicky i heuristicky náročný výzkum. Osobnost mlynáře, stejně jako jakéhokoli jiného řemeslníka, utvářelo několik vrstev dle toho, do jakých sociálních interakcí mlynář vstupoval. První rovinu, z pramenů asi nejlépe rekonstruovatelnou, představuje vztah mlynáře a vrchnosti, ať už světské, nebo církevní.[10] Další pohled se nám vyjeví, zkoumáme-li vztahy mlynářů mezi sebou, tedy osobnost mlynáře-řemeslníka, který musel velmi často pracovat v součinnosti s cechovním pořádkem.[11]

Zřejmě nejtěžší úkol však před námi vyvstane, rozhodneme-li se studovat mlynáře jakožto člena městské či vesnické komunity, chceme-li rozklíčovat vztah mezi mlynářem a mleči, kteří do mlýna vozili obilí. Vyložit dobové představy obyčejných lidí o mlynářích předpokládá existenci specifických druhů pramenů, nejlépe osobní povahy, kterých je ovšem poskrovnu (čím hlouběji se obracíme do minulosti, tím jsou vzácnější) a jejich výtěžnost bývá problematická. Přesto se nám dochoval jistý typ písemných památek, který tyto představy ve specifické podobě uchovávají. Jsou jimi pohádky, pověsti, báchorky a kramářské písně. Ačkoli k jejich zachycení v písemné podobě došlo obvykle až v průběhu 19. století, odkazují mnohdy až do raného novověku a středověku. Na jednu stranu jsou bezpochyby unikátním zdrojem našeho poznání myšlení našich předků, na druhou stranu jsou metodologicky hůře uchopitelné a k jejich správné interpretaci je nezbytné dešifrovat moderní literární úpravu, ke které došlo v průběhu jejich zpísemnění. Cílem následujícího příspěvku je přiblížit osobnost mlynáře[12] tak, jak se odráží ve specifickém druhu pramene, kterým jsou kramářské tisky.[13]

---

9 Velmi pěkně o utváření tohoto narativu pojednává Martin Markel, *Mlynář – Příklad Vinzenze Handlingera,* in: Člověk na Moravě 19. století, Brno 2004, s. 152–166.

10 V řadě městských i velkostatkových fondů se dochovala poměrně pestrá úřední korespondence svědčící o postavení mlynáře jakožto poddaného, v podstatě najímaného specializovaného řemeslníka vázaného mnoha povinnostmi ke své vrchnosti. Zároveň můžeme sledovat důležitost mlynářů nejen pro fungování velkostatkového, ale i městského hospodářství.

11 Pro studium této problematiky máme povětšinou k dispozici cechovní prameny, ačkoli mají mnohdy omezenou vypovídací hodnotu a jsou dochovány jen útržkovitě.

12 Mlynářem nazývejme skutečného provozovatele mlýna, řemeslníka, který dohlížel nad prací ve mlýně a staral se o jeho chod. Mohl jím být samotný majitel, nájemce, případně jen za mzdu pracující řemeslník. Zcela klíčové je, že se jednalo o osobnost, se kterou si mleči spojovali výrobu své mouky.

13 Kramářským písním, jejich rozboru i možnostem jejich využití se věnuje řada odborných publikací vznikajících od konce 19. století až do současnosti. Následující teoretický úvod se opírá zvláště o Bedřich Václavek – Robert Smetana, *O české písni lidové a zlidovělé*, Praha 1950; Josef Scheybal, *Senzace pěti století v kramářské písni*, Hradec Králové 1990; Jiřina Fabiánová, *Písničky veselé i truchlivé na světlo světa vydané*, Valašské Meziříčí 2009; Markéta Holubová, *Jednolisty – Kramářské tisky – Knížky lidového čtení*, Praha 2007; Bohuslav Beneš, *Světská kramářská píseň: příspěvek k poetice pololidové poezie*, Brno 1970.

Kramářské písně

Kramářské písně vznikající již v 16. století byly široce rozšířeným, drobným tiskem oblíbeným nejen ve městě, ale i na venkově. Tiskly se obvykle na malé formáty,[14] často ve velkých nákladech, což odpovídalo jejich značné oblibě i tomu, že byly skutečně spotřebním zbožím. Charakteristickým znakem bývala zdobená úvodní strana, často mědirytem nebo ocelorytem. Obrázek měl pochopitelně nalákat, zároveň však nesměl být takový grafický prvek příliš drahý, a tak se jednotlivé náměty opakovaly a byly spíše schematické bez valné umělecké hodnoty. Zakoupit se daly tyto tisky jak u samotných tiskařů, tak zvláště pak na trzích a jarmarcích přímo u jejich interpretů. Kramářská píseň by totiž zřejmě nikdy neoslovila tak široké obecenstvo, kdyby ji zábavným způsobem na veřejných místech neinterpretovali proslulí zpěváci kramářských písní, často dramaticky a s obrazovým doprovodem. Zatímco v těch nejstarších dobách se jednalo spíše o bezejmenné zpěváky, od 19. století známe již řadu jmen, mezi nimiž vyniká bezpochyby pražský písničkář František Hais.[15]

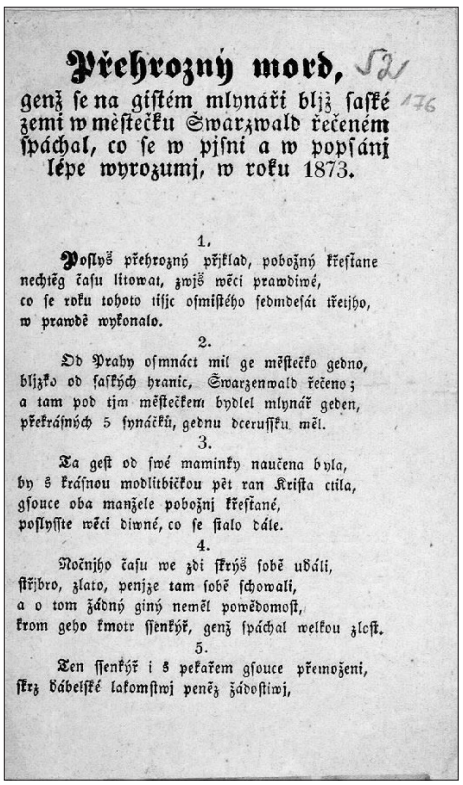

Přehrozný mord,
genž se na gistém mlynáři bljž saské zemi w městečku Swarzwald řečeném spáchal, co se w pjsni a w popsánj lépe wyrozumj, w roku 1873.

1.
Poslyš přehrozný příklad, pobožný křesťane
nechtěg času litowat, zwjš wěci prawdiwé,
co se roku tohoto tisjc osmistého sedmdesát třetjho,
w prawdě wykonalo.

2.
Od Prahy osmnáct mil ge městečko gedno,
bljzko od saských hranic, Swarzenwald řečeno;
a tam pod tjm městečkem bydlel mlynář geden,
překrásných 5 synáčků, gednu dceruschku měl.

3.
Ta gest od swé maminky naučena byla,
by s krásnou modlitbičkou pět ran Krista ctila,
gsouce oba manžele pobožnj křesťané,
poslyšte wěci diwné, co se stalo dále.

4.
Nočnjho času we zdi skrýš sobě událi,
stříbro, zlato, penjze tam sobě schowali,
a o tom žádný giný neměl powědomost,
krom geho kmotr ssenkýř, genž spáchal welkou zlost.

5.
Ten ssenkýř i s pekařem gsouce přemoženi,
skrz ďábelské lakomstwj peněz žádostiwj,

Obrázek 1 – Titulní list písně Přehrozný mord..., Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Kramářské tisky, sig. KT XXI tt 1–56.

Kramářská píseň slavila svůj největší úspěch v průběhu 18. století, později po roce 1800 její význam upadal v souvislosti s tím, jak i na venkov pronikaly noviny a vzrůstala gramotnost po zavedení všeobecné školní docházky. Kramářští zpěváci pojednou pozbyli svůj informační monopol a lidé se stále více spoléhali na novinový tisk. Veřejné mínění nyní formovalo mnohem více podnětů než dříve, a tak přestože se kramářské písně tiskly ještě v první polovině 20. století, jejich vliv na utváření většinového společenského mínění byl minimální. I přesto však byla kramářská píseň po více než 300 let nedílnou součástí lidové kultury, potulní zpěváci zpívali o katastrofách, neštěstích, loupežích, ale také o významných politických událostech, lásce či běžných součástech lidského života. Chtěli nejen informovat, ale mnohdy také kritizovat a poučovat. Svá vystoupení zpestřovali hrou na různé hudební nástroje, mezi nimiž vynikal flaši-

14 Nejstarší na šestnácterky (formát odpovídající velikosti na šestnáctiny přehnutého archu papíru, dnes přibližně formátu A0), od 19. století pak na velkorysejší osmerky.

15 O životě zpěváků kramářských písní píše František HAIS – Eva RYŠAVÁ (ed.), *Vzpomínky pražského písničkáře: 1818–1897*, Praha 1985.

net či akordeon. Proslulé byly velké obrazové tabule s výjevy z přednášené písně. Nápěvy písní byly jednoduché a snadno zapamatovatelné. Protože hlavním cílem bylo zaujmout posluchače především zajímavým příběhem, nebyla nápěvu přisuzována zvláštní důležitost, obvykle se pro více písní používala jedna a tatáž melodie. Každý tisk byl hned v úvodu opatřen upřesněním „Zpívá se jako" jiná všeobecně proslulá píseň, což umožnilo vyhnout se drahému a náročnému tisku notového zápisu v případě originálních melodií.[16] Ačkoli se kramářské písně tiskly ve velkém a těšily se všeobecné oblibě, byly přece jen pouze spotřebním zbožím a levný papír, na nějž byly tištěny, rychle podléhal zkáze. Za jejich dochování tak vděčíme pouze enormnímu zájmu o tradiční českou lidovou kulturu v rámci národněobrozeneckých snah v 19. století. Kramářské písně, které se kromě samostatných drobných brožur objevovaly také jako součásti knížek lidového čtení, kalendářů či snářů, se tak velmi záhy dostaly do sbírek nově vznikajících vlastivědných muzeí. Dnes tvoří mnohdy pozoruhodnou součást muzejních sbírek v Čechách[17] i na Moravě a jsou jedinečným pramenem pro etnology, muzikology, folkloristy, jazykovědce i historiky. Zachycují totiž nejen jednu z významných složek lidové kultury, ale vypovídají též o formování a podobě veřejného mínění tím, že fixují představy obyvatel venkova i měšťanů o různých sociálních skupinách (řemeslnících, cizincích, vojácích, církvi, úřednících), významných událostech, ale třeba i zavádění nejrůznějších novinek.

Mlynáři v kramářské produkci

Vraťme se nyní zpět k našim mlynářům tak, jak se jejich osobnost zrcadlí v kramářské produkci. V prvé řadě musíme upozornit na jistá úskalí. Tím prvním je absence mlynářské tématiky u tisků starších roku 1800, což samozřejmě souvisí s tím, jak rapidně klesá počet zachovaných tisků z raného novověku, kdy se ještě nestávaly předmětem sběratelské vášně národních buditelů. Starší tisky se dochovaly jen velmi zřídka, často jen díky tomu, že se daný námět stal natolik žádaný, že se v průběhu staletí přetiskl s drobnými úpravami vícekrát. Právě onou výjimkou je zřejmě nejznámější kramářská píseň, v níž vystupuje mlynář, a tou je píseň Jsouc na řece mlynář jeden.[18] O starobylosti svědčí nejen široce rozšířený námět vstupující do

16 Na tomto místě si dovolím podotknout, že jeden z nejoblíbenějších nápěvů pocházel z písně Jsouc na řece mlynář jeden, což poukazuje na velké stáří i významnou oblibu.

17 Co do velikosti sbírek se jasným primátem chlubí Národní muzeum spravující na 35 000 písní, dále například Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Západočeské muzeum v Plzni nebo Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě. Tyto sbírky nejsou z pochopitelných důvodů unikátní, co se různorodosti písní týče, obvykle se (dle oblíbenosti) dochovalo více exemplářů té samé písně, která je pak k nalezení ve vícero sbírkách. V posledních letech prošla řada těchto sbírek zevrubným výzkumem, jehož výsledkem jsou nejen publikace věnující se kramářským písním, ale také online dostupné databáze usnadňující badatelům jejich práci. Sbírky tzv. morytátů z knihovny Národního muzea jsou dostupné zde: http://www.spalicek.net/; Etnologický ústav AV ČR zase představuje své tisky na těchto webových stránkách: http://staretisky.eu.cas.cz/tobsahcz_p.php (accessed 2016-08-22).

18 Píseň vypráví rodinnou tragédii, kdy mlynář s mlynářkou zavraždí pro peníze vlastního syna, aniž jej poznají, a následně poté, co se dozvědí, kdo se stal jejich obětí, končí svůj život tragicky. Jedna z variant této písně se nachází ve sbírkách Národního muzea, které ji zpřístupnilo online v rámci databáze morytátů: *Pravdivá píseň*

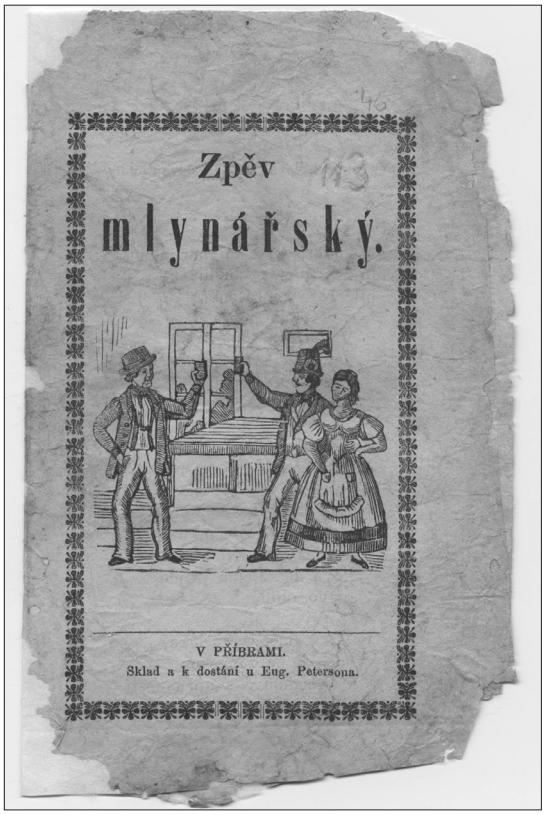

Obrázek 2 – Titulní list písně Zpěv mlynářský, Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Kramářské tisky, sig. KT XXX N 113.

řady pověstí či krásné literatury, ale také skutečnost, že nápěv této písně se používal jako návodný pro další, mladší písně.[19] Následující analýza kramářských písní s mlynářskou tématikou se téměř výlučně opírá o dokumenty vydané v průběhu 19. století.[20] Byť můžeme předpokládat, že řada z nich má svůj starší předobraz, budeme k nim přistupovat tak, jako by všechny byly moderní, případně novověké.

Kým byl mlynář v kramářských písních? Jaký byl většinový pohled na novověkého mlynáře, ať už na opuštěném, malém, venkovském mlýně snad již s polouměleckým složením, nebo na velkých průmyslových mlýnech v blízkosti větších sídel?

Mlynář byl v prvé řadě váženou osobností. Ať již mýtus s mlynáři jako národními obrozenci a nositeli tradiční české kultury je pravdivý, či nikoli, faktem zůstává, že se mlynář těšil rozhodně nemalé váženosti ve svém širokém okolí. Nejen v kramářských písních, ale především v pověstech a pohádkách je mlynář velmi schopným řemeslníkem, jehož znalosti a um lidé považovali za obdivuhodné. Dobrý mlynář musel nejen dobře rozumět samotnému mlýnu, umět si každé zařízení a stroj opravit, ale bylo nezbytné, aby se taktéž vyznal v hydrologii, fyzice a obilnářství. Zároveň přicházel neustále do kontaktu s řadou lidí, kteří do mlýna zavítali, a tak není divu, že jej lidé považovali za neuvěřitelnou studnici znalostí.[21] Chodili za ním pro radu i pro pomoc,[22] ale často mu také záviděli, pomlouvali jej

o veliké vraždě, kterou otec s matkou nad synem spáchali, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP J 268/1. Dostupné online z http://www.spalicek.net/apps/index.php#search (accessed 2016-08-22). Také tento tisk pochází až z poloviny 19. století, roku 1869 jej vytiskl Jan Spurný v Praze.

19 O oblíbenosti tohoto nápěvu píší B. Václavek – R. Smetana, *O české písni*, s. 36.

20 Jak již bylo zmíněno výše, dodnes se dochovala řada kramářských písní v mnoha regionálních i centrálních muzeích, není tudíž v mých silách postihnout všechny dochované písně o mlynářích, budu se opírat pouze o dvě největší centrální sbírky Národního muzea a Etnologického ústavu AV ČR.

21 Mnohdy lidé považovali mlynářův um za zcela nadpřirozený a přisuzovali mlynáři nadlidské schopnosti, a dokonce ho podezírali ze spolku s ďáblem, o čemž vypráví řada pověstí.

22 Z konce 18. století nejspíše pochází píseň vytištěná v roce 1808 v Kutné Hoře opěvující mlynářské řemeslo nesoucí název *Řemeslu mlynářskému přináležející chvála*. Autor v ní vychvaluje mlynářovu vynalézavost,

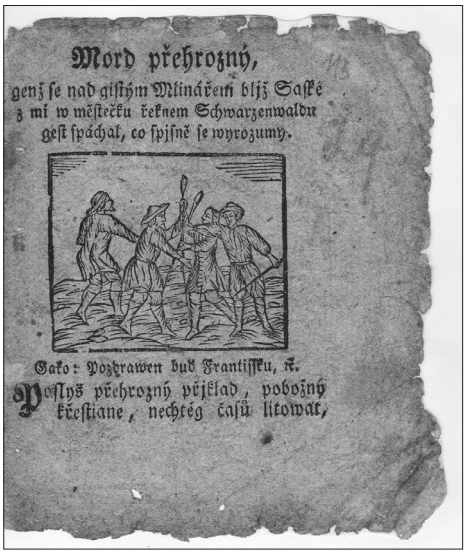
Mord přehrozný,
genž se nad gistým Mlinářem bljž Saské
z mi w městečku řeknem Schwarzenwaldu
gest spáchal, co spjsně se wyrozumy.

Gako: Pozdrawen buď Frantiſſku, K.
Poſlys přehrozný přjklad, pobožný
křeſtiane, nechtěg časů litowat,

Obrázek 3 – Titulní list písně Mord přehrozný..., Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Kramářské tisky, sig. KT IX M 1–30.

a usilovali o jeho skutečné nebo alespoň domnělé bohatství.

Postavení mlynáře v dané komunitě ovlivňovala zvláště poloha mlýna. Ačkoli není tak docela pravda, že mlýny stávaly opuštěné v patřičné vzdálenosti od nejbližšího sídla, i když tomu tak mohlo být především kvůli závislosti na vodním zdroji, přesto se tyto provozy stavěly především tam, kde jich bylo potřeba, a pokud to situace dovolila, nacházely se co nejblíže centru města či návsi. Na druhou stranu právě odlehlejší nebo jinak v krajině izolovaný mlýn obvykle lákal pozornost nejen obyčejných lidí, kteří pak spekulovali o všelijakých nekalostech, které se údajně ve mlýně děly, ale především se odlehlý mlýn stával snadno obětí nejrůznějších nekalých živlů. Většina kramářských písní, které již ze své povahy měly především šokovat a upoutat pozornost co největšího počtu posluchačů a čtenářů, tak zaznamenává nějakou katastrofu, tragickou událost či jiná neštěstí, ke kterým ve mlýně došlo.

Bývalo tradicí, že mlynář musel do mlýna přijmout krajánka či sekerníka alespoň na nocleh (pokud pro něj zrovna neměl žádnou práci), nejeden zloděj, vrah či loupežník tak zneužil mlynářovu pohostinnost, ve dne se nechal ubytovat a pohostit, a když všichni spali, zavraždil mlynáře i s celou rodinou a mlýn vyloupil.[23]

Mnohdy ovšem nemuselo nebezpečí přijít jen zvenčí, často se totiž pachatelem stala mlýnská čeleď, nebo dokonce sám mlynář. Přestože byl pán mlýna obvykle ve

přesnost, všestrannost. Připomíná, že jen díky pánům mlynářům máme mouku, bez níž bychom se dokázali jen velmi těžko uživit. V závěru ještě zmiňuje, že nejedna mladá dívka vzplane láskou k mlýnskému chasníkovi, sotva vidí, jak mu jde práce od ruky. *Píseň nová aneb: Řemeslu mlynářskému přináležející chvála*, Knihovna Národního muzea, Kramářké tisky, sig. 160/5.

23 Z roku 1837 pochází příběh, o němž se zpívá v písni z Uherské Skalice. Falešný krajánek v noci vpustil do mlýna svou loupežnickou bandu, která zabila mlynáře i jeho děti, jen mlynářce se podařilo přežít, za což údajně vděčila Panně Marii, ke které se modlila. *Nový a pravdivý příběh v píseň uvedený*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 8275. Podobně smutný příběh najdeme i v kramářské písni z roku 1841. Mlynář ubytoval v noci několik poutníků, za něž se vydávala skupina loupežníků, kteří zabili mlynáře, mlynářku i jejich sedm dětí. *Smutný příběh v píseň uvedený*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 8280. Ve mlýně, který byl v uctivé vzdálenosti od nejbližšího osídlení, měli loupežníci zároveň jistotu, že se obyvatelé mlýna jen tak pomoci nedovolají, takovou situaci využila banda loupežníků, která přepadla Hrdličkův mlýn nedaleko Kutné Hory. Než doběhla děvečka do města pro pomoc, vyvraždili mlynářovu rodinu i všechnu čeleď. *Velmi žalostná píseň o spáchané ukrutné vraždě od dvanácti loupežníků nad pěti osobami ve mlejně blíž Radnic*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 9677. Z dalších morytátů připomeňme např. *Přehrozný mord, jenž se na jistém mlynáři blíž saské zemi (...)*, Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, Kramářské tisky, sig. KT XXI tt 1–56 [52] nebo *Píseň o hrozném Mordu, který se stal blíž města Klacka (...)*, Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, Kramářské tisky, sig. KT XXVI F 1–64 [52].

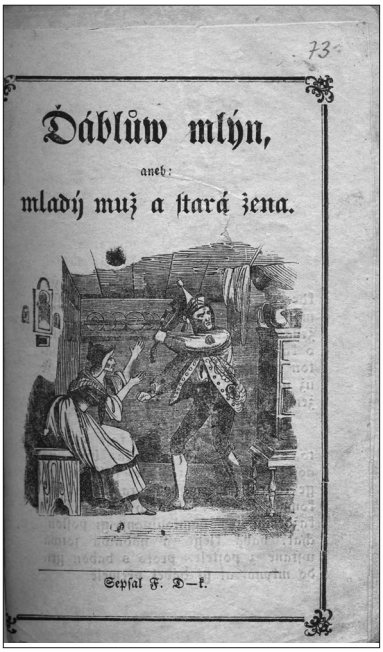

Obrázek 4 – Titulní list písně Ďáblův mlýn..., Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Kramářské tisky, sig. KT XXXV D 2.

všeobecné vážnosti, neplatilo to rozhodně vždy a mezi váženými mlynáři se čas od času objevila „černá ovce". Asi nejčastějším pokleskem, který se mlynářům přičítal, byla lakota a nepoctivost. Stejně jako dnes, ani dříve nebylo možné, aby se člověk zavděčil všem lidem beze zbytku, a tak se vždycky našel nějaký nespokojený zákazník, který si na mlynáře postěžoval, přesto se však s takovou kritikou setkáváme v kramářských písních jen výjimečně.[24]

Překvapivě často v kramářských písních vystupují mlynářky, jejichž úloha zvláště stojí za zmínku, neboť alespoň částečně boří jeden z mýtů, jímž jsou novověcí mlynáři opředeni. S Ginzburgovou knihou Sýr a červi[25] totiž do českého, zvláště historického, prostředí vstoupila představa bezbožných, téměř až zpupně kacířských mlynářů. Nedostatek podobně výpravných pramenů a především úplná absence prací, jež by se vyjádřily k mlynářům jakožto společenské vrstvě v novověku, pak vedl k tomu, že se mnozí začali domnívat, že i naši mlynáři byli v otázkách víry poněkud výstřední. Kramářské písně ovšem popisují úplně odlišnou skutečnost, v nich jsou mlynáři většinou zbožní lidé, kteří pravidelně chodí do kostela, i když se nejbližší bohoslužebné místo nacházelo v řadě případů ve značné vzdálenosti od mlýna. Na příkladě mlynářek a jejich obrazu v kramářských písních se zase odráží vliv mariánského kultu, neboť mlynářky se ve chvílích nejvyšší nouze obracejí s prosbou o pomoc k Panně Marii, která je jako věrné služebnice a pokorné orodovatelky odmění.[26]

24 Skutečně odsouzeníhodný je mlynář, o němž se zpívá v písni ze severočeského Petrohradu. Zdejší mlynář byl lakotný natolik, že se snažil ošidit i svou vlastní rodinu, zanedbával práci na mlýně a místo svých povinností si spíše hleděl toho, kde by co levně nakoupil a draze prodal. Když pak jeho malá dcerka nešťastnou náhodou zapálila otcovy nekale vydělané peníze, mlynář se tak rozzuřil, že dítě jednou ranou zabil a posléze sprovodil ze světa i svou ženu a stárka. *Nová píseň o strašlivém příběhu, který se stal u města Petrohradu*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 11679.

25 Carlo Ginzburg, *Sýr a červi*, Praha 2000.

26 Jen díky zásahu Panny Marie unikla jisté smrti mlynářka z jednoho rakouského mlýna poblíž českých hranic. Zatímco mlynář s rodinou a čeládkou odešel do města do kostela, těhotná mlynářka zůstala doma, aby přichystala sváteční jídlo. Mlýn ovšem přepadli loupežníci a chtěli mlynářku zabít, ta se však modlila k Panně Marii o pomoc. Její prosby byly vyslyšeny, Panna Marie se zjevila násilníkům, kteří se zalekli a utekli. *Píseň nová a příkladná, která se stala v Tylořích blíž města Inšpruku (...)*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 9022. Panna Marie ochránila také mlynářovu dceru v příběhu, který se údajně odehrál na mlýně v Klenčí nedaleko Domažlic. I tady mlynář s mlynářkou odešli do města na bohoslužbu a dcera zůstala doma, aby dohlížela nad mlýnem. Mezitím mlýn přepadla tlupa loupežníků, ovšem statečná dívka se ubránila a většinu jich zabila. Jen jejich vůdce vyvázl s těžkým zraněním. Když se po čase uzdravil, zapřisáhl se, že se dívce pomstí. Jako krajánek se nechal najmout ve mlýně a za nějaký čas si vzal mladou mlynářku za ženu. Pár měsíců spolu spokojeně žili, a když dívka otěhotněla, zavezl ji do lesa ke svým kumpánům a chtěl ji zabít.

Mlýny ovšem nebyly v kramářských písních spojovány vždy jen s tragickými a smutnými událostmi, ale často, zvláště v průběhu 19. století, se rozšířilo mnoho písní opěvujících nepostradatelnost mlynářského řemesla[27] a kromě mlynářů se své oslavné skladby dočkaly i mlynářky. V písni z počátku 20. století vystupuje paní mlynářka jako autonomní a zcela samostatná provozovatelka mlýna. Na druhou stranu autoři přiznávají, že mužská ruka ve mlýně jistě chyběla.[28]

Mlynářské řemeslo bylo od nepaměti, snad právě kvůli úzké vazbě k zemědělství a tím i zajištění obživy obyvatel, považováno za velmi lukrativní. Šlechta, duchovenstvo i města usilovaly o provoz vlastních obilních mlýnů. Cena takového mlýnského provozu se pak, pochopitelně v závislosti na jeho velikosti, pohybovala poměrně vysoko, a tak být mlynářem povětšinou, byl-li mlynář alespoň trochu dobrý hospodář a nepotkalo-li ho nějaké neštěstí, znamenalo i trvalý přísun nemalých příjmů. Šikovný mlynář navíc musel být dostatečně zručný, pracovitý a šetrný, jako dobrý obchodník jistě vynikal i výřečností, a když byl ještě k tomu pohledný, nejedno dívčí srdce k němu zahořelo láskou. O tom, že právě mlynář byl ve vsi i ve městě bezpochyby dobrou partií, se zpívá v mnoha kramářských písních.[29] Mladé dívky vozící obilí do mlýna se často ohlížely po mlynářových synech, v nichž zřejmě viděly bohaté dědice, ale mnohdy se spokojily třeba jen s tovaryšem. Jedna služebná ve Znojmě se dokonce natolik zbláznila do mlýnského chasníka, že se neštítila ani zákeřné vraždy, aby oloupila svou paní o peníze, které potřebovala ke sňatku se svým vyvoleným.[30] Ovšem na druhou stranu ani mlynáři nebyli slepí

Matka jej ovšem přesvědčila, aby počkal, než mu porodí dítě. V šestinedělí se ale dívce podařilo utéci a skrýt se v lese jen díky pomoci Panny Marie. Stejně jako ve většině morytátů, i v tomto případě byli loupežníci nakonec dopadeni a potrestáni. *Nová píseň o velkém příběhu, který se stal na bavorském pomezí*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 2158.

27 V roce 1808 byla v Kutné Hoře vytištěna píseň, v níž se opěvuje mlynářské řemeslo. Poměrně rozsáhlá skladba chválí mlynáře a jejich um, stejně jako se zmiňuje o mlynářích jako o atraktivních nápadnících, kteří jsou nejen zruční, ale i bohatí: „*Mlynář nejen se dřevem, ale také s kamenem musí umět zacházet, dřív než jej chce v lub sázet (...) Jejich práce pro každého, chudého i bohatého, je vždy nejpodstatnější a všem nejpotřebnější. (...) Ještě povím něco krátce skrz čistotu jejich práce, paničky je milují, panny lásku slibují.*“ *Píseň nová aneb: Řemeslu mlynářskému přináležející chvála.* Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. Špalíček 160/5. Dalším opěvným tiskem je i *Zpěv mlynářský*, Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, Kramářské tisky, sig. KT XXXN 113.

28 Sociální postavení mlynářek i jejich úloha při práci ve mlýně by jistě zasloužily samostatný výzkum, neboť se tato problematika jeví jako navýsost zajímavá, zvláště pak může posloužit jako příspěvek k dějinám žen. Předpokládá se, že mlýn vyžadující téměř nepřetržitý dohled kladl vysoké nároky na všechny členy mlynářovy rodiny a že manželka musela být schopná nahradit mlynáře téměř ve všech činnostech. I z toho důvodu se údajně často stávalo, že žena po smrti mlynáře byla schopná provozovat mlýn jen s pomocí mlýnských tovaryšů, o čemž v podstatě svědčí i text této písně: *Mne všude ve vsi dobře znají*, Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP M 195/1. Píseň sice pochází až z počátku 20. století, ale o oblibě mlynářek v rámci venkovské i městské společnosti svědčí také to, že mlynářky byly vyhledávanými a váženými kmotrami. Blíže o tomto fenoménu v článku: Jaroslava Škudrnová, *Počátky mlynářské tradice v Horažďovicích,* in: Sborník prací ze XVII. celostátní studentské vědecké konference, Opava 2012, s. 243–270.

29 Nedatovanou píseň z chrudimské tiskárny zpívala dívka, která se zhlédla v mlynářském synkovi jménem Tonda a teď by dala všechno na světě jen za to, aby s ním mohla být. *Jemná píseň o sličném mlynáři.* Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. 93.991.

30 Vražda se udála ve Znojmě před rokem 1849. Děvečka se zamilovala do jednoho pohledného mladíka z místního mlýna, ten se ale zdráhal, že spolu nemohou být, protože nemají žádné peníze. Ačkoli dívka měla ke své paní blízký vztah a sloužila u ní již nějaký čas, pohled na bohatství a majetek jejích chlebodárců ji nenechal

a bezcitní, a tak i oni se otáčeli za hezkými děvčaty, která do mlýna chodila. Zvláště oblíbený byl narativ, v němž mlynář, často přímo stárek, si stěžuje na staré a ošklivé baby, které jsou stále nespokojené a všude se jen pletou pod rukama, a dodává, že by hospodáři měli do mlýna posílat vždy jen milé a pohledné dívky.[31]

Ojediněle se mezi písněmi s mlynářskou tematikou vedle usedlých, bohatých mlynářů můžeme setkat také s neusedlými mlynáři, krajánky. Tito navýsost zajímaví lidé jsou v pramenech v podstatě nepostižitelní, neboť nedrželi žádný majetek a byli neustále v pohybu, díky tomu téměř nevstupovali do žádných právních vztahů a nebyli fixováni v písemných dokumentech. Naštěstí o nich máme mnohá svědectví z pozdního novověku a zvláště z počátku 20. století, neboť toto potulné řemeslo mělo dlouhou tradici a pomalu zanikalo až s tím, jak ubývalo starých českých mlýnů a výroba se koncentrovala do velkých průmyslových provozů.

Smutná píseň
o
strašné desateronásobné
krvavé vraždě,
kterou sedm vrahů spáchalo pro sedm tisíc zlatých v jednom mlýně nedaleko města Poděbic.
Sepsáním a nákladem Františka Klána z Hostomic.

Obrázek 5 – Titulní list k písni Smutná píseň o strašné desateronásobné krvavé vraždě..., Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Kramářské tisky, sig. KT XXXIV V 13.

Vystavět mlýn bylo vždy finančně nesmírně náročné a získat již zavedený mlýn taktéž vyžadovalo nemalé štěstí či majetek, a tak se stávalo, že se mlynáři museli vydat na vandr a nabízet své služby, kde bylo zrovna potřeba. Byť platilo pravidlo, že mlynář musel krajánka do mlýna přijmout za všech okolností alespoň na nocleh, byl život bez střechy nad hlavou a nejistého živobytí zvláště těžký. Krajánci sice na jednu stranu procestovali velký kus světa, při svém putování toho mnoho zažili a neustále zlepšovali své schopnosti, aby

klidně spát. Vymyslela ďábelský plán, že ji zabije, až bude paní sama doma, její tělo rozřeže a nenápadně po nocích odnosí za město. Svůj plán uskutečnila, ale po delší době mrtvolu paní Šierové našli a dívku obvinili z úmyslné vraždy a odsoudili k trestu smrti. *Pravdivá píseň o ukrutné vraždě, která se stala na Moravě v městě Znojmě dne 18. září na paní Šierer roku 1849.* Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 7700.

31 *Píseň nová mládencům a pannám na světlo vydaná o mlynářském řemesle.* Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 127, podobně i *Píseň nová mládencům a pannám na světlo vydaná o mlynářském řemesle,* Knihovna Etnologického ústavu AV ČR, Kramářské tisky, sig. KT XXXIV W 1–8 [5].

měli svým potenciálním zaměstnavatelům co nabídnout, lidé rádi poslouchali jejich poutavé vyprávění o zážitcích z neznámých krajů, ale také si rádi vyslechli, jaké události se zrovna udály. Na druhou stranu byli jako věční tuláci odsouzeni k samotářskému životu a u mnohých lidí vzbuzovali nedůvěru a strach, neboť neustále balancovali na hraně tradiční, usedlé společnosti a chudoby. I oni se stávají hrdiny kramářských písní, nikoli však pouze jako ty nebezpečné živly, kdy falešní krajánci připraví o život a majetek nejednoho mlynáře, nýbrž také jako samotní vypravěči takové písně, v níž si na jednu stranu pochvalují své putovní řemeslo, na druhou stranu si povzdechnou nad tím, že jsou odsouzeni k samotě a že se musejí spoléhat jen sami na sebe.[32]

Závěr

Připomenutím zajímavých mlynářů bez mlýna, jejichž vandrovní život vždy budil zvědavost i nedůvěru, bych své představení mlynářů v kramářských tiscích uzavřela. Kramářských písní opěvujících mlynářské řemeslo se zvláště z 19. století zachovalo nemalé množství, byť se v nich opakuje několik výše uvedených narativů, neměli bychom je opomíjet jakožto jedinečný pramen k poznání dobových představ o mlýnech a mlynářích. Kramářské tisky sloužící převážně k pobavení a usilující o získání co největšího obecenstva pochopitelně nezobrazovaly skutečnost přesně takovou, jaká v dané době byla. Ze své povahy se zaměřovaly na zajímavé nebo šokující skutečnosti, přesto ale právě z důvodu, že se jednalo o značně rozšířený literární druh, kterému lidé přisuzovali jistou míru pravdivosti, můžeme předpokládat, že odrážel alespoň mínění obyčejných lidí a fixoval tím jinak v pramenech zcela

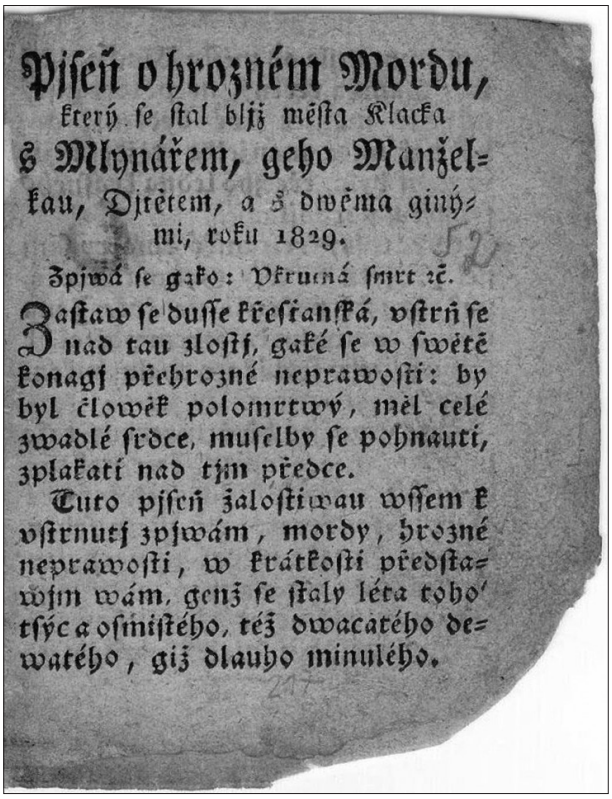
Pjseň o hrozném Mordu,
který se stal blj̃z města Klacka
s Mlynářem, geho Manželkau, Djtětem, a s dwěma giný=
mi, roku 1829.
Zpjwá se gako: Vkrucná smrt ꝛc.
Zastaw se dusse křesťanská, vstrň se
nad tau zlostj, gaké se w swětě
konagj přehrozné neprawosti: by
byl člowěk polomrtwý, měl celé
zwadlé srdce, muselby se pohnauti,
zplakati nad tjm předce.
Tuto pjseň žalostiwau wssem k
vstrnutj zpjwám, mordy, hrozné
neprawosti, w krátkosti předsta=
wjm wám, genž se staly léta toho'
tsýc a osmistého, též dwacatého de=
watého, giž dlauho minulého.

Obrázek 6 – Titulní list Písně o hrozném mordu... , Knihovna Etnologického ústavu, v. v. i., Kramářské tisky, KT XXVI F 1–64.

32 *Jsem krajánek malý a bílý mám šat, po celém světě snad toulám se rád.* Knihovna Národního muzea, Kramářské tisky, sig. KP 8580.

nepostižitelnou informaci o naší minulosti. V kontextu jiných druhů písemných památek[33] můžeme říci, že mlynáři byli chápáni jako výjimečné osobnosti. Lidé považovali mlynáře za zručné řemeslníky, již jako jediní rozumí téměř až fascinujícímu mlýnskému provozu, vzdělané muže, kteří jim budou dobrými a vstřícnými rádci, a schopné hospodáře, již nemívají o peníze nouzi. Na druhou stranu se vždy našli tací, kteří mlynáře podezřívali, někdy ovšem oprávněně, z lakoty, podvodů, podivínství a jeho schopnosti i úspěch přičítali spolku s nekalými živly, nejčastěji se samotným ďáblem.

33 Tímto mám na mysli pověsti, pohádky, ale i dokumenty úřední povahy zachycující mlýn jako výnosný podnik i technicky vyspělou výrobnu. Dovolím si zmínit pouze tento všeobecný výčet, aniž bych uváděla konkrétní prameny, neboť je tomuto tématu věnován prostor v ostatních příspěvcích.